

TÜRKİY TIL BİLİMİNDE FEYILDİŇ DÁREJE KATEGORİYASÍNÍN ÜYRENİLİWİ**M.S.Qudaybergenov** – *filologiya ilimleriniń doktorı, professor***G.J.Reymova** – *tayanış doktorant**Berdaq atındaǵı Qaraqalpaq mámleketlik universiteti***ИЗУЧЕНИЕ КАТЕГОРИИ СТЕПЕНЕЙ ГЛАГОЛОВ В ТЮРКСКОЙ ЛИНГВИСТИКЕ****М.С.Кудайбергенов** – *доктор филологических наук, профессор***Г.Дж.Реймова** – *докторант**Каракалпакский государственный университет имени Бердаха***THE STUDY OF THE DEGREE CATEGORY OF VERBS IN TURKIC LINGUISTICS****M.S.Kudaybergenov** – *Doctor of Philological Sciences, Professor***G.J.Reymova** – *doctoral student**Karakalpak State University named after Berdakh***Tayanch so‘zlar:** fe’l, fe’l kategoriyasi, obyekt, subyekt.

Rezyume. Maqolada turkiy va qoraqalpoq tilshunosligida fe’l nisbat kategoriyasi haqida jahon tilshunoslarining fikrlari tahlil qilingan. Fe’lning nisbat kategoriyasini chuqur o‘rganish ilmiy izlanishlarning o‘rganish obyekti sifatida ko‘rib chiqilayotgan eng dolzarb masalalardan biri bo‘lganligi ta’kidlandi.

Ключевые слова: глагол, категории глагола, объект, субъект.

Резюме. В статье анализируются взгляды мировых лингвистов на категорию залога глагола в тюркской и каракалпакской лингвистике. Было отмечено, что углубленное изучение категории залога глагола является одним из наиболее актуальных вопросов, рассматриваемых в качестве объекта научных исследований.

Key words: verb, voice category, object, subject.

Summary. The article analyzes the opinions of world linguists about the category of verb voice in Turkic and Karakalpak linguistics. It was emphasized that the in-depth study of the verb voice category has become one of the most pressing issues under consideration as a subject of scientific research.

Kirisiw. Feyil grammatikalıq forması hám semantikalıq mánisi jaǵınan keń kólemge iye bolǵan morfologiyalıq kategoriyalardıń biri bolıp, adam yaki predmettiń, tábiyat qublısınıń is-háreket procesin hám halatın bildiretuǵın sóz shaqabı. Feyil sózler ǵápte atlıqlarǵa baylanıslı qollanılp, olardıń leksika-semantikalıq mánisi hám funkciyaları konkretlesedi. M.Dáwletov óziniń “Házirgi qaraqalpaq tilinde feyildiń funksional formalarınń sisteması” atamasındaǵı monografiyalıq miynetinde feyildiń ózine tán xarakterli belgisin tómendegishe táriyipleydi, feyildiń ózine tán ózgesheligi onıń leksika-semantikalıq jaqtan hár túrli háreket mánisine, al leksika-grammatikalıq jaqtan dáreje, túr, meyil, máhál, bet-san, bolımlı hám bolımsızlıq formalar, modallıq aspektlerge iye bolıwı menen basqa sóz shaqaplarınan xarakterlenedi [5].

Adebiyatlar analizi hám usıllar. Ulıwma túrkiytanıwshılıq ádebiyatın sholıw islegenimizde E.Sevortyanıń feyil sóz dúziliwine baǵıshlangan monografiyasında [9], A.Sherbaktıń turkiy tildiń salıstırmalı-tariyxıy grammatikasına baǵıshlangan [10] bir qatar jumsların analiz ete otırıp, eń aldǵı burın temanıń áhmiyetin ashıp beriw maqsetinde “feyildiń dáreje kategoriyası degende ne túsiniledi?” degen soraw tiykarında temanıń mazmunı hám úyreniliwine ayrıqsha itibar qaratqan. E.Sevortyan hám A.Sherbaktıń pikirinshe, “Feyil sóz túbirine jalǵanıp

keletuǵın -t, -iz, -ir, -ar, -sat, -dir (-tir), -l (-ıl), -sh (-ish) sıyaqlı qosımtalar dáreje túrlerin jasawshı bolıp, olar formalıq kórinistegi feyil túbirinen, al jasandı feyil sózlerde bolsa feyil jasawshı qosımtadan keyin jalǵanadı. Qosımtalar jalǵanıwı nátiyjesinde hár qıylı feyillik qatnaslardı payda etip keliwshi qásiyetke iye feyillerdi feyil dárejesi dep ataladı”.

Turkiy tillerdiń ózine tán xarakterli belgilerin ashıp beriw menen bir qatarda, til biliminiń izertleniw tariyxın dáwirlerge bóliw boyınsha ózbek tilshi alımları túrlishe pikir bildirgen. S.E.Malov, A.N.Samoylovich, M.A.Sherbak, O.Usmonov, Ğ.Abduraxmonovlardıń turkiy tillerdiń úyreniliwi boyınsha keltirgen dáwirlestiriwi til biliminiń tereńnen úyrenilip rawajlanganınan derek beredi. Hár bir dáwir óziniń jazba dereklerine iye bolıp, qalıplesip barǵan. Bul jazba dereklerde feyildiń dáreje kategoriyası hár dáwirde, hár qıylı formada payda bolǵanlıǵı haqqında tilshi alımlardıń maǵlıwmatların kóriwimiz múmkin. Ózbek til bilimindegi izertlewler N.Abdurahmonovtıń “Qadimgi turkiy til” kitabında feyil dárejeleri degen atama menen atalǵanın hám feyildiń dáreje kategoriyasın bas dáreje, ózlik dáreje, belgisiz dáreje, ózgelik dáreje hám sheriklik dáreje dep 5 túrge bólingenin aytıp ótedi [1]. Al I.Azimov bolsa, óziniń „Qadimgi turkiy tili“ atlı kitabında belgisiz dáreje menen ózlik dárejeni jasawshılar sıpatında -l, -n, -q (k) qosımtaları dep kórsetedi. Eger

feylil sóz túbiri dawıssız benen juwmaqlanğan bolsa, bul *-l, -n, -q (k)* qosımtalar aldına dawıslı ses qosıladı dep keltirgen [2]. N.Raxmonov, Q.Sodiqovlardıń “Özbek tili tariyxı” atlı kitabında jazba estelikler tilde feyildin sheriklik dárejesi –ş qosımtası menen, ózgelik dáreje *-t, -r, -ur, -ür, -tur, -tür/ -dur, -dür/ -tır, -tir/ -dır, -dir, -qur, -kür, -gür, -gür, -z, -uz, -üz, -duz, -düz* qosımtaları arqalı jasalatugını ayılğan [11]. M.Sodiqovnıń „Feyil sintaksisi“ atlı monografiyasında bolsa, feyil dárejesi 5 emes, al 4 túrli bolatugının ayıp, anıq dáreje feyildin dáreje kategoriyasına kiritilmeydi, al bul ózlik dáreje quramındağı bas dáreje sıpatında keledi degen juwmaqqa keledi, sonday-aq avtor ózlik dárejege tiyisli bolğan «o‘z» almasıgının qollanıw túrine qaray otırıp, sintaksislik hám analitikalıq usılda jasalıwshı dep eki toparğa bóledi [7].

Sintaksislik usılda grammatikalıq qosımtalar járdeminde ózlik dáreje jasalsa, analitikalıq usılda „o‘z“ almasıǵı menen jasalınğan boladı. **Mısalı:** o‘ziga o‘zi gapirdi, o‘zining o‘ziga rahimi keldi.

Analitikalıq formadağı feyillerdin sintaksislik formadağı paraleli bárqulla bola bermeydi [7]. Qaraqalpaq til biliminde feyil kategoriyasınıń ilimiy izertleniwı haqqındaǵı derekler menen tanısıp shıqqanımda, XX ásiridin eliwinshi jıllarında qaraqalpaq tilinin feyil sistemasın ilimiy tiykarda úyreniw boyınsha tilshi alımlar tárepinen bir qansha ilimiy-izertlew jumısları alıp barılğanı belgili boldı. Usı dáwirde feyil kategoriyasına arnalğan N.A.Baskakovtıń “Залогі в каракалпакском языке” [3], “Составные глаголы в каракалпакском языке”, “Каракалпакский язык” (II, фонетика и морфология, ч.2, М.,1952), “Очерк грамматика каракалпакского языка” (Каракалпакско-русский словарь М.,1958) ilimiy miynetleri basılıp shıqqan. N.A.Baskakovtıń “Каракалпакский язык (II, фонетика и морфология, ч.2)” hám “Залогі в каракалпакском языке” [4] atamasındaǵı monografiyalıq ilimiy miynetlerinde feyil kategoriyasını úyrene otırıp, dáreje kategoriyası haqqında tómendegi pikridi keltiredi: “feyildin dáreje hám túr kategoriyaları feyildin dórendi forması bolıp, ol leksikalıq sóz jasaw qábiletine iye” [3].

N.A.Baskakovtan tısqarı qaraqalpaq til biliminde de feyil sisteması hám onıń grammatikalıq kategoriyalarına arnalğan ilimiy dereklerdi D.S.Nasırov, K.U.Ubaydullaev, J.Allamuratov, B.Qutlımuratovlardıń monografiyalıq miynetlerinde ushırıatıwımız múmkin.

Talqlawlar hám nátiyjeler. Feyildin dáreje kategoriyası hárekettiń subyekt hám obyektke bolğan qatnasın bildirip, bul qatnas belgili bir feyil formaları arqalı ańlatıladı. Mısalı, *student kitap oqıdı* – gáptin baslawshı háreketti tikkeley orınlawshı; *oqıtıwshı kitaptı oqıttı* yaqı *oqıtıwshı kitaptı balaǵa oqıttı*– kitap oqıwdı ámelge asırıwshı basqa bir adam; *kitap oqıldı*–

is-háreketti orınlawshı anıq emes, tiykarǵı itibar is-hárekettiń qalay orınlanıwı menen baylanıslı bolğan waqıya nátiyjesi haqqında bayan etilgen, *kitaptı oqıdıq* – is-háreket bir qansha subyekt tárepinen ámelge asırılğan. Demek, feyildin dáreje formasınıń ózgeriwı, menen hárekettiń subyektı yaqı obyektı ortasındaǵı qatnaslarǵa da tásirin tiygizip, hám olardıń baylanısında ózgeris boladı.

Biz analiz etip úyrenip shıqqan qaraqalpaq hám basqa túrkiy tiller semyasına kiriwshı tillerdin bárinde feyildin dáreje kategoriyası subyekt hám obyekt arasındaǵı mánilik qatnaslardı bildiredi, yaǵnıy is-hárekettiń orınlanıwına, onı ámelge asırıwshı subyekt hám is-háreket qaratılğan obyekt qatnasadı. Ilimiy dereklerden belgili bolğanınday, feyil dárejeleri háreket penen subyekt hám obyekt ortasındaǵı semantikalıq qatnasları hám morfologiyalıq belgisine qaray: túp dáreje, ózlik dáreje, sheriklik dáreje, ózgelik dáreje hám belgisiz dáreje dep 5 túrge bólip úyrenilgen. Biz tómende qaraqalpaq tilindegi feyildin dáreje kategoriyasına tómendegishe qısqa maǵlıwmat berip ótiwdi maqul kórdik:

Túp dáreje ózine tán arnawlı dáreje formasına iye emes. Onıń mánisi, tiykarınan, feyildin túbir hám dórendi túbir formaları arqalı ańlatıladı.

Mısalı: *Paxtakesh paxta terdi.*

Ózlik dáreje is-háreket subyektin ózine qaratılğan boladı, yaǵnıy is-háreket subyektin ózi tárepinen iske asadı.

Mısalı: *Ádettegidey bala ózi juwındı, kiyindi, awqatlandı t.b.*

Sheriklik dáreje feyilleri eki yamasa bir neshe subyektin birge sheriklesip islegen háreketti bildiredi.

Mısalı: *Túlki tasbaqarǵa atızdı awdarısқан boldı (qaraqalpaq xalıq ertegi);*

Ózgelik dáreje is-háreket grammatikalıq subyekt arqalı emes, basqa bir logikalıq subyektin talabı yaqı májbirlewi astında islegen boladı: *Asıǵıslıq penen attan túsirip, balanı qasına alǵızdı.*

Belgisiz dáreje grammatikalıq subyekt tárepinen emes, logikalıq subyekt tárepinen islegen is-háreketti bildiredi. Olar qanday da bir anıq kórsetilmegen basqa subyekt arqalı islegenligi ańlatıladı.

Mısalı: *Íssı shay eki kesarǵa quyıldı.*

Kórip shıǵılğan ilimiy dereklerden málim bolğanınday, til tariyxında dáreje kategoriyası hár túrli kórinislerge iye bolğan. Házirgi kúnde tilshi alımlar tárepinen feyildin dáreje kategoriyasını 5 ke teń dep qabıl etilgen hám bulardı tómendegishe belgilep bergen: Túp dáreje (0), belgisiz dáreje (-n,-l), ózlik dáreje (-n, -l), ózgelik dáreje (-t,-dir,-tır,-ir,-ar,-iz,-gáz,-giz,-sat), sheriklik dáreje (-sh, -ish).

Demek, feyildin dárejesi arnawlı forma jasawshı qosımtalar menen jasaladı. Bul qosımtalar feyildin leksikalıq mánisin ózgertpeydi, al oǵan qosımsha máni qosadı, yaǵnıy bul qosımtalar is-háreketti orınlawshını (subyektin) hám predmetin (obyektin)

anıqlap kórsetedi. Gáp qurılısınıń qanday bolıwın bildirip keledi.

Dáslepki orta ásirlerden búgingi kúnge shekemgi jazba dereklerde pútkil túrkiy xalıqları ushın ulıwmalıq bolǵanı sıyaqlı til grammatikasındaǵı ózine tán ózgeshelikleri birdey kóriniste úyrenilip keling.

Orta ásirde búgingi kúnge shekemgi til bilimi boyınsha jazba dereklerde berilgen tilshi alımlardıń pikirlerine názer taslaǵanımda, feyildin dáreje túrleri túrkiy tiller semyasına kırıwshi tiller arasında óz ara analiz etilgeni belgili boldı. Túrkiy tiller boyınsha dáreje túrleriniń ózine tán ayırmashılıqları, uqsas hám parıqlı táreplerin tómendegi kestelerde kózge taslanadı.

Feyil dárejeleriniń salıstırılıwı

Áyyemgi túrkiy tili		
Túp dáreje		
Belgisiz dáreje	-l, -ul, -ıl, -q, -sıq, -tuq, -tıq	sash- ıl , yan- ıl , adır- ıl ,
Ózlik dáreje	- i, -un, -ın, -in	bil- in
Ózgelik dáreje	t, -ut, -it, -ıt, -r, -ur, -ır, -ir, -tur, -tir, -dır, dir, -dur, -gur, -gır	yara- t qash- ur yuqun- tur
Sheriklik dáreje	-sh, -ush, -ish, ish	saqınm- ish
Eski túrkiy til		
Túp dáreje		
Belgisiz dáreje	-l, -ul, -ıl, - q, -sıq, -tuq	tuz- ul -dı
Ózlik dáreje	-ı, -un, -ın, in	tek- in -maq
Ózgelik dáreje	-t, -ut, -it, -ıt, -r, ur, -ır, -ir, -tur, -dır, -dir, -gur, gur	ywr- dir
Sheriklik dáreje	-sh, -ush, -ish, -ish	sol- ish -ur
Eski ózbek tili		
Túp dáreje		
Belgisiz dáreje	-l, -ıl, il// ul/úl	bit- il -di
Ózlik dáreje	-n, -ın, -in, -un, ún	ko‘r- ún -más
Ózgelik dáreje	-t, (-it, -it, -ut, -út) -ar, -er, -ur, -úr, -tur, - túr, -dur, dúr, -gur, -gúr, -qur, -kúr, - qar, kár, gúz, -gúz, -gáz, -káz, -tar, -ter, -uz, -úz, -iz, - ız, -gút, -get, -set	kúy- dúr -úr, kiy- gúr -gil ko‘r- set -di
Sheriklik dáreje	-sh, -ish, -ish, -ush, -úsh	Yig- il - ish -ib

Házirgi ózbek tili		
Túp dáreje		o‘qidi
Belgisiz dáreje	-in, -il	ko‘r- in -di
Ózlik dáreje	-in, -il	o‘qi- l -di
Ózgelik dáreje	-t, -dir, -tir, -ir, -ar, -iz, -gaz, -giz	o‘qi- t -di
Sheriklik dáreje	-sh, -ish,	o‘qi- sh -di

Kesteden kórinip turǵanıday, eń áyyemgi túrkiy tili, áyyemgi túrkiy til, eski túrkiy til dáwirlerinde feyildin dáreje kategoriyası birdey túrge iye bolǵan, eski ózbek tili dáwirine kelip sezilerli dárejedegi ayırmashılıqtı kóriwimizge boladı. Belgisiz dáreje -l, -ıl, -il, -ul, -úl qosımtaları menen, ózlik dáreje -n, -ın, -in, -un, -ún qosımtaları menen jasaladı. Ózgelik dárejede bolsa -gur-gúr, -qur, kúr, qar, kár, -gúz, -gúz, -giz, -káz, -tar, -ter, -uz, -úz, -iz, -iz, -gút, get, -set sıyaqlı jańa qosımtalar járdeminde jasaladı. Eski túrkiy hám áyyemgi ózbek tilindegi dáreje kategoriyası menen bir qatarda zamanagóy ózbek, türk, tatar, qazaq, túrkmen tillerindegi dáreje kategoriyasınıń jasalıwın salıstırıp, hár bir tildin ózine tán ayırmashılıǵın xarakterlewdi maqsetke muwapıq kórdik.

Ózbek tili		
Anıq nisbat		o‘qidi
Majhul nisbat	-in, il	to‘k- il -di, ko‘r- il -di
O‘zlik nisbat	-in, il	taran- n -di, yuv- in -di
Orttirma nisbat	-t, -dir, -tir, -ir, -ar, -iz, -gaz, -giz, -sat	o‘qi- t , ko‘r- gaz
Birgalik nisbat	-sh, - ish	o‘qi- sh -di
Türk tili		
Etken (túp)		uyandim
Dönüşlü (özlik)	-(i)n, -(u)n, -(i)l, -(u)l	Parçala- n -dı
Edilgen (belgisizlik)	-(i)l, -(u)l, -(i)n, -(u)n	bin- il -di
Etirgen (özgelik)	-dir, -dur, -(i)t, -(u)t, -(i)r, -(u)r, -ar, -dar, -(i)z, -(u)z-dir	aydin- la +t+mış+ti
Işteş (sheriklik)	-(i)ş, -(u)ş	Karşıla- ş -tı
Tatar tili		
Tóp yunálash (túp dareje)		Eshlá
Tóshem yunáleshe (belgisiz dáreje)	-n, -ın, en	áyt- el -ú

Qaytım yunáleshe (özlik)	-n, -in, -en	kurk- in -u	gaýdym derejesi (belgisiz dáreje)	yn, -in, -un, -ün, -n	
Yóklátú yunáleshe (özgelik)	-t, -tır, -ter, -dır, -der, -kar, -kár, -gar, -gár, -gır, -ger, -gız, gez, -ır, -er, -ız, -ez	sat- tır -u	Işligiñ özlük derejesi (özlik dáreje)	-yn, -in, -un, -ün, -n	Yaz- yn -dy
Urtaklık yunáleshe (sheriklik dáreje)	-sh, -ish, esh	kúr- esh -ú	Işligiñ yükletme derejesi (özgelik dáreje)	-dyr, dir, -dur, dür, -t	Yaz- dyr -dy
Qazaq tili					
Iriqsız etis (belgisiz dáreje)	-ıl, -il, -l, -in, -in, -n	ayt- ıl -dı	Işligiñ şariklik derejesi	-y, -ış, -uș, -üş, -ș	Süpür- ış
Özdik etis (özlik dáreje)	-in, -in, -n	ju- ın -dı	Berilgen kestelerde ózbek, türk, tatar, qazaq, türkmen tilleri analiz etilgen hám salıstırmalı tárizde analiz etilgen tillerdegi feyildin dáreje kategoriyaları ortasındaǵı uqsas hám parıqlı tárepleri ashıp kórsetilgen.		
Özgelik etis (özgelik dáreje)	-dır, -dir, -tır, -tir, -ır, -ir; -qız, -kiz, -ǵız, -giz, -m	jaz- dır , ber- dir , ayt- tır			
Ortaq etis (sheriklik dáreje)	-ıs, -is, -s	or- ıs -tı			
Türkmen tili					
Işligiñ düýp derejesi (túp dáreje)		Okadym	Juwmaq. Joqarıda tilshi alımlar tárepinen feyildin dáreje kategoriyası haqqındaǵı pikirlerine juwmaq sıpatında feyil is-háreket hám halat mánisin bildiriwshi sóz shaqabı bolǵanlıqtan, onıń dáreje kategoriyası arqalı waqıya nátiyjesin sol hárekettiń qanday formada ámelge asqanın yaki subyekt hám obyektin óz ara baylanısı anıqlanıp keledi. Is-háreketti ámelge asırıwshı bolǵan subyekt pener predmet mánisin beriwshi obyekt yaki bir qansha subyektler ortasındaǵı qatnasıqlardı bildiriwshi túrler feyildin dáreje kategoriyası den esanlanadı		
Işligiñ	-yl, -il, -ul, -ül, -l, -	goý- ul			

Berilgen kestelerde ózbek, türk, tatar, qazaq, türkmen tilleri analiz etilgen hám salıstırmalı tárizde analiz etilgen tillerdegi feyildiñ dáreje kategoriyaları ortasındaǵı uqsas hám parıqlı tárepleri ashıp kórsetilgen.

Juwmaq. Joqarıda tilshi alımlar tárepinen feyildiñ dáreje kategoriyası haqqındaǵı pikirlerine juwmaq sıpatında feyil is-háreket hám halat mánisin bildiriwshi sóz shaqabı bolǵanlıqtan, onıñ dáreje kategoriyası arqalı waqıya nátiyjesin sol háreketiñ qanday formada ámelge asqanın yaqı subyekt hám obyektin óz ara baylanısı anıqlanıp keledi. Is-háreketi ámelge asırıwshı bolǵan subyekt penen predmet mánisin beriwshi obyekt yaqı bir qansha subyektler ortasındaǵı qatnasıqlardı bildiriwshi túrleri feyildiñ dáreje kategoriyası dep esaplanadı.

Ádebiyatlar

1. Abduraxmanov N. Qadimgi turkiy til. Qo'llanma. – Toshkent: «O'qituvchi», 1989.
2. Азимов И., Рахматов М. Қадимги туркий тил. – Тошкент: Низомий ТДПУ, 2005.
3. Баскаков Н.А. Залогі в каракалпакском языке. – Ташкент: АН Узбекской ССР. Ин-т языка и литературы, 1951.
4. Баскаков Н.А. Каракалпакский язык. Т.2. Фонетика и морфология. Ч.1. Части речи и словообразование. – Москва: изд-во АН СССР, 1952.
5. Dáwletov M. Házirgi qaraqalpaq tilinde feyildiñ funkcional formalarınıñ sisteması. – Nókis: «Qaraqalpaqstan», 1990.
6. Raxmanov N., Sodiqov Q. Rahmonov N., Sodiqov Q. O'zbek tili tarixi. Darslik. – Toshkent: O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati, 2009.
7. Sodiqov M. Feyil sintaksisi. – Toshkent: «Fan», 1975.
8. Házirgi qaraqalpaq ádebiy tiliniñ grammatikası. Sóz jasalıw hám morfologiya. – Nókis: «Bilim», 1994.
9. Севортян Э.В. Аффиксы глаголообразования в азербайджанском языке: Опыт сравнительного исследования. / Академия наук СССР. Институт языкознания. – Москва: Издательство восточных литератур, 1962.
10. Щербак А.М. Очерки по сравнительной морфологии тюркских языков: (Глагол). – Ленинград: «Наука», Ленинградское отделение, 1981.